

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

27

In dit nummer oa

LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14

DE VERGETEN KLASSE VAN DE
ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN

KLEINE CENTRA IN
ROMEINS CENTRAAL-ITALIË

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Henny Groenendijk, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Hans Peeters, Daan Raemaekers, Mans Schepers, Sofia Voutsaki en Sarah Willemsen.

Redactiecoördinatie: Sarah Willemsen
Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma
Correctie Engelse samenvattingen: Xandra Bardet

Foto omslag: Terpzoomonderzoek te Schettens-Sotterum 2015 (foto F. de Vries, Toonbeeld).
Zie artikel Theun Varwijk.

ISBN 9789492444103
ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

**groninger instituut
 voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 27

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2016

Inhoud

VAN OFFER TOT OPGRAVING: MEER INFORMATIE OVER HUNEBED D42-WESTENESCH-NOORD (GEMEENTE EMMEN) Nynke Delsman	7
MONTE SAN NICOLA (CALABRIË, ITALIË): EEN CHAÎNE OPERATOIRE VAN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK Wieke de Neef	13
CELTIC FIELDS IN BRABANT: WAT STUIFMEEL EN ZADEN KUNNEN VERTELLEN Stijn Arnoldussen, Mans Schepers & Arnoud Maurer	23
SATRICUM HUT VI: EEN 3D-PERSPECTIEF OP EEN PAPIEREN ARCHIEF Remco Bronkhorst	33
LEEUWARDEN-BULLEPOLDER 2015: BEWONING OP HET HOOGVEEN IN DE MIDDEN-IJZERTIJD Marco Bakker	41
KLEINE CENTRA IN ROMEINS CENTRAAL-ITALIË: RESULTATEN VAN HET MINOR CENTERS PROJECT Tymon de Haas & Gijs Tol	49
RUIM 2200 JAAR TERUG IN DE TIJD: HET TERPZOOLONDERZOEK TE SCHETTENS-SOTTERUM 2015 Theun Varwijk	57
EEN MENSELIJK SKELET OP DE TERP VAN HIZZARD: EEN TOEVALSVONDST Paula Kalkman & Annet Nieuwhof	65
BOTANISCH ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING VAN DE MAGERING VAN KLEITICHELS UIT KARANIS (EGYPTE) Morvenna van Rijn & René Cappers	73
22 JAAR LATER: EEN OPGEGRAVEN PROEFSLEUF VAN HET BAI BIJ HOOGHALEN Hilde Boon, Jan Jaap Hekman & Hans Veenstra	81
MIDDELEEUWSE HUISTYPEN IN HET FRIES-GRONINGER KLEIGEBIED: UNIFORMITEIT OF DIVERSITEIT? Remco Rollingswier & Esther Scheele	87

EEN LADING PROVIAND - ARCHEOBOTANISCH MATERIAAL UIT HET 16 ^{DE} -EEUWSE SCHEEPSWRAK OE 34 (FLEVOLAND) Yftinus van Popta & René Cappers	95
HOE ZAGEN DE TUINEN BIJ DE 'LUSTPLAATS' ZORGWIJK ERUIT? Frits Vrede	105
LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14-EEXTERHALTE (DR.) Wijnand van der Sanden	111
DE VERGETEN KLASSE VAN DE ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN Annika Kropp	119
NOMEN EST OMEN? GEZICHTSRECONSTRUCTIES ALS MEDIUM TUSSEN HEDEN EN VERLEDEN Karla de Roest	127
VAN OPGRAVING TOT TENTOONSTELLING. EEN EIGENTIJDSE BENADERING VAN ARCHEOLOGIE EN PUBLIEK Sarah Willemsen & Gert van Oortmerssen	135

Lawrence Alma-Tadema tekent hunebed D14-Eexterhalte (Dr.)

Wijnand van der Sanden¹

Bij de voorbereiding van de tentoonstelling ‘Alma-Tadema, Klassieke verleiding’ ontdekte Marlies Stoter, conservator oude kunst en toegepaste kunst bij het Fries Museum, in de collectie van de Cadbury Research Library van Birmingham University een potloodtekening van een hunebed van de hand van de Nederlands-Engelse kunstenaar Lourens Alma Tadema/Lawrence Alma-Tadema (1836-1912). Eind 2015 kreeg ik de tekening voorgelegd met de vraag welk hunebed hier afgebeeld is. Dat antwoord was niet zo moeilijk te vinden: het gaat hier om het hunebed dat bekend staat als D14-Eexterhalte, gelegen in de gemeente Aa en Hunze. Omdat de tekening uiteindelijk geen plaats toebedeeld kreeg in de tentoonstellingscatalogus (Prettejohn & Trippi 2016), biedt mij dat de gelegenheid deze hier te bespreken.

De tekening

De nieuw ontdekte tekening meet 39,5 cm bij 12,3 cm. Ze bestaat uit twee delen die elk een breedte hebben van 19,75 cm en met de korte zijden op een groene ondergrond tegen elkaar bevestigd zijn (fig. 1). De beide helften zijn waarschijnlijk met een scalpel uit een aantekenboekje gesneden. Op de linkerhelft staat onderaan ‘Hunnebed (Drenthe)’, op de rechterhelft staan de initialen van de maker: ‘LAT’. Op beide helften is het cijfer 36 genoteerd. Op de groene ondergrond lezen we linksonder ‘Drenthe N.E. Holland’, rechtsonder ‘Early e. 1863 before 1860’. Tenslotte zijn op die helft ook een inventarisnummer en een jaartal aangegeven: ‘E1707-1915’.

De nalatenschap van Tadema (160 portfolio’s) is in 1915 verkocht en toen ondergebracht in het

Victoria & Albert Museum in Londen. In 1947 is alles overgegaan naar de Universiteit van Birmingham, waar het nu beheerd wordt door de Cadbury Research Library. De montage op de groene ondergrond heeft mogelijk plaatsgevonden in het Victoria & Albert Museum.²

Lourens Alma Tadema: ‘Fries van geboorte, Belg van opleiding, archeoloog van aanleg’

De maker van de tekening is niet de eerste de beste. Het is de in 1836 in Dronrijp geboren Lourens Alma Tadema (fig. 2), die in 1912 als Sir Lawrence Alma-Tadema in de crypte van de St Paul’s Cathedral in Londen werd begraven. Het is hier niet de plaats om zijn leven en werk in detail te behandelen. Ik volsta met een korte schets (voor zijn leven en een overzicht van zijn oeuvre zie bijvoorbeeld Swanson 1977, De Bodt & De Haan 2003 en <http://www.alma-tadema.org/>).

Tadema studeerde vanaf 1852 aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen, waar hij onder invloed van Henry Leys en Louis de Taeye een liefde voor historische thema’s ontwikkelde. Die liefde uitte zich ook in het nastreven van een zo groot mogelijke historische nauwkeurigheid. In 1859 vestigde hij zich in Antwerpen, samen met zijn moeder en zus. Twee jaar later toonde hij op het kunstcongres in Antwerpen zijn eerste belangrijke werk: ‘De opvoeding van de kinderen van Clovis’. Dit Merovingische onderwerp vormde het begin van een schitterende carrière als schilder van historische onderwerpen. Deze carrière speelde zich overigens buiten Nederland af, want daar werd zijn werk nauwelijks geapprecieerd (en ook te prijzig bevonden).

*Drenthe
n.s. Holland*

Fig. 1. Gezicht op het hunebed van Eexterhalte zoals vastgelegd door Lawrence Alma-Tadema (collectie en foto Cadbury Research Library: Special Collections, University of Birmingham).

In 1863 trad hij in het huwelijk met Marie-Pauline Gressin Dumoulin de Boisgard. Hun huwelijksreis bracht hen in Florence, Rome, Napels en Pompeï. Tijdens deze reis langs ontelbare Romeinse ruïnes werd Tadema gegrepen door de wereld van de Klassieke Oudheid. Zijn oeuvre laat duidelijk zien dat die liefde nooit meer is overgegaan.

In 1865 verhuisde het paar naar Brussel. Na de vroegtijdige dood (1869) van Pauline kreeg Tadema gezondheidsklachten. Hij reisde naar Londen voor medisch advies en leerde daar bij de schilder Ford Madox Brown de 17-jarige Laura Theresa Epps kennen, met wie hij in 1871

trouwde. Hij was toen al definitief naar Londen verhuisd, waar het klimaat voor zijn soort werk veel beter was. Tadema werd (zeer waarschijnlijk) in 1873 genaturaliseerd tot Brit en groeide uit tot een van de best betaalde Victoriaanse kunstenaars. Andere classicistische schilders als Edward Armitage, Frederick Leighton, Edward Poynter en Albert Moore zagen in zijn 'huiselijke' variant van op de oudheid geïnspireerde thema's geen concurrentie, eerder een versterking van hun positie.

In 1879 werd Tadema lid van de Royal Academy of Arts en twintig jaar later mocht hij zich Sir Lawrence noemen. Diverse malen maakte

E.1707-1915

Early
~~1860~~
before 1860

hij studiereizen naar Rome en Pompeï, waar hij onder meer fotografisch materiaal verzamelde voor toekomstig werk en tientallen tekeningen maakte. In 1909 overleed Laura. Tadema overleefde haar drie jaar. Hij overleed in Wiesbaden, waar hij een behandeling onderging voor maagzweren.

Tadema's oeuvre is beter bekend bij mediterraan archeologen dan bij prehistorici en dat is niet onlogisch. Titels als 'The Roses of Heliogabalus', 'The Coliseum', 'The Baths of Caracalla', 'An Audience at Agrippa's', 'Strigils and Sponges' en 'Exhausted Maenades after their Dance' zeggen genoeg over waar zijn hart lag. Hij

schilderde een geïdealiseerde wereld, met mooie mensen, kostbare gewaden, prachtige meubels, kleurige bloemen, glanzend wit marmer en een diepblauwe zee (fig. 3). Dat hij op enig moment een hunebed heeft getekend, is daarom opmerkelijk. Niets stond verder van zijn ideaalbeeld van het verleden af dan die ruwe prehistorische monumenten op de kale noordelijke heide.

Een hunebed op de kale heide

De tekening beeldt een gezicht op de lange zijde van een hunebed af. Slechts een deel van de dekstenen ligt op de draagstenen. Er is geen boom

Fig. 2. Portret van Lourens Alma Tadema uit 1870 (foto https://en.wikipedia.org/wiki/Lawrence_Alma-Tadema).

of andere vorm van vegetatie weergegeven. De horizon is kaal. In het midden van het grafmonument zit een vrouw op een zijsteen, haar lichaam parallel aan de as van het monument, de rug recht, haar handen rustend op de steen en haar blik gekeerd naar de kunstenaar. Ze is gekleed in een lange rok en draagt een hoedje. Ze valt in het niet bij de enorme deksteen vóór haar.

Fig. 3. Het schilderij 'Under the Roof of Blue Ionian Weather' van Lawrence Alma-Tadema (1901; privé-collectie) (foto <http://www.alma-tadema.org/>).

Achter het hunebed en parallel daaraan lijkt een (zand)weg of -pad aangeduid in de vorm van een iets lichtere baan.

Het trefzeker en natuurgetrouw getekende hunebed is zonder twijfel D14. Het was Van Giffen die het hunebed dit volgnummer en de naam Eexterhalte gaf; voor 1925 stond het neolithische grafmonument bekend als het hunebed van Eext of van Gieten.³ Het 18 m lange graf hoort tot de grotere megalithische monumenten van ons land. Oorspronkelijk had het hunebed negen paar zijstenen, twee sluitstenen, negen dekstenen, een ingangspartij bestaande uit twee paar poortstenen en een steenkran (Van Ginkel *et al.* 2005: 171). Een deel van de stenen is in de loop van de eeuwen verdwenen.

Tadema heeft zijn tekening helaas niet geda-teerd. Getuige de notities op de groene ondergrond bestaat het vermoeden dat het een vroeg werk is, gemaakt vóór zijn verhuizing naar Londen. Biedt onze kennis van de geschiedenis van D14 misschien aanknopingspunten voor een scherpere datering?

De oudste tekening van het hunebed is die van Cornelis van Noorde uit 1756 (fig. 4), gevolgd door twee schetsen van Petrus Camper uit 1769 (Bakker 2010: 94-95). De tekeningen wekken

Fig. 4. Zo legde Cornelis van Noorde in 1756 hunebed D14 vast (collectie en foto Noord-Hollands Archief, Haarlem).

sterk de indruk dat het hunebed deels nog schuilgaat in de dekheuvel; de draagstenen zijn in ieder geval minder goed te zien dan vandaag de dag. Dat beeld zou wel eens kunnen kloppen, want het op 30 juni 1871 aan de provincie geschonken hunebed werd kort daarna ‘opgeknapt’. In een brief gedateerd op 15 juli van de burgemeester van Anloo aan de Commissaris van de Koning lezen we: ‘De hunebedden te Eext en Schipborg zijn in orde en zien er door de paaltjes en planeering netjes uit.’⁷⁴ Met ‘planeering’ is zeer waarschijnlijk het egaliseren van de restanten van de dekheuvel bedoeld. Verder werd er, zoals te doen gebruikelijk, een greppel om het terrein gegraven om het van de omgeving af te bakenen. Het wekt geen verbazing dat door deze graverijen nog lang daarna scherven verzameld werden op het terrein

(Bakker 1979, 158-159; Van der Sanden 2015: 96). Op de eerste nauwkeurige tekeningen die na juli 1871 gemaakt zijn, zijn de draagstenen beter zichtbaar dan op de oudere serie tekeningen (zie Van der Sanden 2015: 96-97 voor de tekeningen van Lukis en Dryden uit 1878).

Afgaande op de zichtbaarheid van de zijstenen lijkt Tadema de situatie van na 15 juli 1871 te hebben vastgelegd. Als die interpretatie juist is, kan de dame die op de goed herkenbare zijsteen Z6⁵ zit niet zijn eerste vrouw zijn, maar wel zijn tweede echtgenote, Laura Theresa Epps (fig. 5). Ze waren op 29 juli 1871 getrouwd en kort daarna naar Nederland gereisd om familie en vrienden te bezoeken, waaronder Tadema’s in Den Haag wonende neef Hendrik Willem Mesdag en diens vrouw Sientje van Houten. Het echtpaar Tadema

Fig. 5. Het schilderij 'Portrait of Miss Laura Theresa Epps (Lady Alma-Tadema)' van Lawrence Alma-Tadema (ca. 1871; privé-collectie) (foto: https://nl.wikipedia.org/wiki/Laura_Theresa_Alma-Tadema).

is een maand in Nederland gebleven (Pennock 1993: 14 en noot 34). Bij die gelegenheid zouden ze heel goed het tussen Rolde en Gieten gelegen hunebed aangedaan kunnen hebben.⁶ In dat geval waren ze niet de enige Londenaren die het hunebed in die maand bezochten. Rond het midden van die maand was daar ook Augustus Wollaston Franks (1826-1897), Keeper of British and Mediaeval Antiquities bij het British Museum en directeur van de Society of Antiquaries. De latere criticaster van de Drentse opknopwoede werd vergezeld door een tekenaar die, aldus het *Algemeen Handelsblad* van 15 augustus, 'alle urnen en steenen voorwerpen' op papier vastlegde (Van der Sanden 2015: 21-22). Tadema en Franks: het zou een bijzondere ontmoeting geweest zijn...

Waarom Tadema een hunebed tekende - en waarom uitgerekend D14 - zullen wel onbeantwoorde vragen blijven. Het zou kunnen dat zijn neef Hendrik Willem Mesdag hem op de intrigerende stenen grafkelders heeft gewezen (hoewel Mesdag zelf nooit een megalithisch graf getekend of geschilderd heeft). Anders was het misschien Willem Roelofs (1822-1897), een in Nederland geboren schilder die al vanaf 1847 in Brussel woonde. Tadema kende hem uit zijn Brusselse tijd (1865-1870) - ze woonden bij elkaar in de buurt - en had nog geregeld dat Hendrik Willem en Sientje bij hem in de leer konden (1866-1869). Roelofs heeft twee hunebedden vastgelegd, namelijk die van Tynaarlo

(D6) en Exloo (D31), het eerste in 1861, het tweede in 1891 (De Bodt 1997: 37 en 39).

De gedraaide deksteen

Bij het vergelijken van Tadema's tekening met het hunebed zoals dat er vandaag de dag uitziet, bleef mijn blik steken bij de meest oostelijke deksteen (D9). Pas na enige tijd drong het tot me door dat de huidige oriëntatie van deze deksteen 180 graden gedraaid is ten opzichte van de situatie zoals Tadema die heeft vastgelegd (vgl. fig. 6 en fig. 1). Tadema had het beslist goed gezien, want op de tekening van Van Noorde ligt D9 net zo, dat wil zeggen met de dikste kant in het zuiden. Na het raadplegen van een groot aantal ansichtkaarten, andere foto's en restauratieverslagen (Ten Ancher 1988: 89-92) werd duidelijk dat de deksteen op enig moment in tweeën gebroken is. De steen is in 1965 met epoxyhars gekit en herplaatst, waarbij hij ondersteund werd door een gemetseld pilaartje (zie Klok 1979: 27). Bij die gelegenheid is de steen 180° gedraaid ten opzichte van de oorspronkelijke positie. Ruim 30 jaar later is die (foutieve) ligging bestendigd: de steen is met een roestvrijstalen dook aan de noordelijke zijsteen Z9 vastgezet waarna het pilaartje kon worden weggehaald (zie voor algemene informatie Klok 1999:142).

De bestending van 1996 heeft plaatsgevonden onder supervisie van de Werkgroep Hunebedden (1983-2000). Ik maakte daar sinds 1987 deel van uit. Ik kan mij niet herinneren dat er destijds over de oriëntatie van de steen gesproken is. Of toen bekend was dat de steen gedraaid lag, heb ik niet kunnen nagaan. Wel herinner ik me de al lang levende wens om van het lelijke pilaartje verlost te worden. Het moge duidelijk zijn dat verantwoordelijke restauraties aan hunebedden gebaseerd moeten zijn op goede bureaustudies, waarbij alle relevante documentatie bestudeerd wordt, inclusief de iconografische bronnen. Het gevaar is anders groot dat er restauraties plaatsvinden die doen denken aan die uit de jaren na 1870: goedbedoeld maar het ware beter geweest als ze achterwege waren gebleven.⁷

Fig. 6. Hunebed D14-Eexterhalte vanuit het noorden gezien (2016).

Lawrence Alma-Tadema draws hunebed D14-Eexterhalte (province of Drenthe)

Among the drawings of Lourens Alma Tadema/Lawrence Alma-Tadema (1836-1912) in the collection of the Cadbury Research Library of Birmingham University is a view of one of the hunebedden (megalithic tombs) in Drenthe. There is no name to identify the site, nor is the drawing dated. The only information provided on the green paper backing is 'Early c. 1863 before 1860'.

The hunebed concerned is D14-Eexterhalte, in the municipality of Aa en Hunze. The drawing shows the northern end of the 18-metre-long tomb. Its condition as recorded by Tadema is that after the 'clean-up' that took place in July 1871, shortly after the monument had become the property of the Province of Drenthe. The woman depicted on orthostat Z6 is probably Laura Theresa Epps (1852-1909), the artist's second wife, whom he married on 29 July 1871. That year the artist, who was born in the Dutch province of Friesland, took her on a visit to his home country. They may have visited the hunebed during this trip.

The monument's easternmost capstone is now in a different position from that represented by Tadema, as a result of a restoration in 1965, when it was rotated 180°.

Noten

1. Provincie Drenthe, team CMV, Postbus 122, 9400 AC Assen.
2. Ik dank Sarah Kilroy, Head of Conservation and Programming van de Cadbury Research Library, Birmingham University, voor alle informatie over de tekening.
3. Het treinstation Eexterhalte werd in 1905 geopend.
4. Drents Archief Inv.nr. 0040, archief Gouverneur/Commissaris des Konings.
5. Bij een vergelijking van de tekeningen van Van Noorde (fig. 4) en Tadema (fig. 1) valt op dat tussen 1756 en 1871 deksteen D6 (d.w.z. de vierde van links) van zijn plaats geraakt is.
6. Tadema heeft zijn vrouw Laura slechts eenmaal meegenomen naar het noorden van Nederland, omdat hij haar Dronrijp wilde laten zien (schrift. med. M. Stoter d.d. 23 mei 2016).
7. Ik dank Wout Arentzen (Utrecht), Rinus van Doveren (Westervoort), Jan Jaap Heij (Assen) en Marlies Stoter (Fries Museum) voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

Literatuur

- Anscher, T. ten, 1988. *Een inventarisatie van de documentatie betreffende de Nederlandse hunebedden* (= RAAP-rapport 16). Amsterdam.
- Bakker, J.A., 1979. Protection, Acquisition, Restauration, and Maintenance of the Dutch Hunebeds since 1734: an active and often exemplary policy in Drenthe (1). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 143-183.
- Bakker, J.A., 2010. *Megalithic Research in the Netherlands, 1547-1911. From 'Giant's Beds' and 'Pillars of Hercules' to accurate investigations*, Leiden, Sidestone Press.
- Bodt, S. de, 1997. *De Haagse School in Drenthe*. Zwolle, Waanders.
- Bodt, S. de & M. de Haan, 2003. *Erkend en miskend. Lourens Alma Tadema (1836-1912) in België en Nederland*. Amsterdam-Gent, Ludion.
- Ginkel, E.J. van, S.W. Jager & W.A.B. van der Sanden, 2005 (tweede druk). *Hunebedden. Monumenten van een Steentijdcultuur*. Abcoude, Uniepers.
- Klok, R.H.J., 1979. *Hunebedden in Nederland. Zorgen voor morgen*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck.
- Klok, R.H.J., 1999. De Werkgroep Hunebedden. Een bestuurlijk-archeologische benadering. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 116, 126-161.
- Pennock, H., 1993. De levens van twee neven – Hendrik Willem Mesdag en Lourens Alma Tadema. *Jong Holland* (1), 8-19.
- Sanden, W.A.B. van der, 2015. *In het spoor van Lukis en Dryden. Twee Engelse oudheidkundigen tekenen Drentse hunebedden in 1878*. Utrecht, Matrijs.
- Swanson, V.G., 1977. *Alma-Tadema: The painter of the Victorian Vision of the Ancient World*. Londen, Ash & Grant.
- Prettejohn, E. & P. Trippi (red.), 2016. *Alma-Tadema, klassieke verleiding*. Zwolle, W-Books.